

Михайло Козлов

СВЯТОГОР – ЯЗИЧНИЦЬКИЙ САКРАЛЬНИЙ ЦЕНТР РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ-РУСІ

*Представлено оригінальну версію місцезнаходження язичницького сакрального центру
України-Русі дохристиянської і ранньохристиянської епох.*

Ключові слова: *святилище, сакральний центр, язичницька громада.*

Архаїчна культура України-Русі виявилася набагато складнішою ніж собі уявляли українські дослідники ще у ХХ ст. Перед сучасними вченими відкрилися її нові складні аспекти, що потребують значної уваги дослідників різних наукових напрямів. Зокрема, великий інтерес нині викликають уявлення про язичницький сакральний центр України-Русі дохристиянської і ранньохристиянської епох. Виявити місцезнаходження язичницького сакрального центру України-Русі – основна мета нашої статті.

Ще до недавнього часу загальноприйнятою концепцією було уявлення про дохристиянський Київ як сакральний центр не лише полянського племінного союзу, а й усіх східних слов'ян загалом. Це твердження прямо суперечить повідомленням східних та візантійських авторів Х–ХІІ ст. У низці творів арабських і персидських мандрівників духовним центром язичників України-Русі названо не Київ, а загадкову Арсу (Артанію).

Так, в одному з творів арабського автора Істахрі, творчість якого припадає на 930–933 роки н. е., знаходимо таке: “Руси складаються із трьох племен, з яких одне ближче до Булгара, а цар його живе в місті Куяба, що більше Булгара. Інше плем'я, найбільш віддалене з них, називається Слав'я. Третє плем'я називається Артанія, а цар його живе в Артї. Люди відправляються торгувати в Куябу, що ж стосується Арти, то ми не пригадуємо, щоб хто-небудь з іноземців торгував там, тому що вони вбивають усякого іноземця, що вступив на їхню землю. Лише самі вони спускаються по воді й торгують, але не повідомляють нікому нічого про свої справи й про свої товари й не дозволяють нікому супроводжувати їх і входити в їхню країну. Арса лежить на північ від мізійських болгар та римлян” [2, с. 8586]. Подібні дані знаходимо також у Макдісі та деяких інших східних авторів [7, с. 55-56]. Таким чином, наприкінці першого тис. н. е. на землях України-Русі існувала особлива сакральна територія, в яку не пускали іноземців.

В українській історіографії немає однозначної думки щодо того, яке місто мав на увазі східний автор під назвою Арта. Деякі дослідники бачили в Артї якесь поселення причорноморських русів, інші – острів Рюген, на думку третіх, Арта (Арса, Арсанія) у давнину перебувала в північно-східній частині України-Русі [10, с. 39–41], [6, с. 16], [9, с. 418-419].

Аналізуючи це повідомлення, насамперед потрібно взяти до уваги той факт, що загадкова Арта, за даними Істахрі та деяких інших східних авторів, перебувала ближче до Булгара, ніж землі новгородських слов'ян (Слав'я), і далі, ніж Київ (Куябія). Таким чином, Арта не могла бути ані островом Рюген, ані областю у Причорномор'ї, бо ці землі перебували далі від Булгара, ніж Новгород. Міста північно-східної і східної частини України-Русі, навпаки, перебували ближче до Булгара, ніж Київ. Крім того, значна кількість писемних джерел і дані археології свідчать про те, що мешканці острова Рюген і міста східної й північно-східної частини України-Русі вели інтенсивну торгівлю з сусідніми народами та іноземними купцями, які охоче відвідували ці території.

Особливий інтерес викликає і думка Істахрі про мізійських болгар та римлян (візантійців), які мешкали на південь від загадкової Арси. Це уточнення східного автора дає змогу чітко встановити розташування Арси в західній частині України-Русі.

Варто взяти до уваги також свідчення візантійського хроніста ХІІ ст. Микити Хоніата, який, оповідаючи про пригоди одного з візантійських вельмож на ім'я Андроник (майбутнього імператора Андроника Першого Комніна), раптом повідомив, що саме руси з “Галіци” у язичницьку добу приносили в жертву своїм богам іноземців [8, с. 281-282].

Найімовірніше, Арсою наші предки та їхні сусіди називали одне з городищ-святилищ у Наддністрянщині. По-перше, згадана територія справді перебувала далі від Булгара, ніж Київ, і ближче, ніж Новгород. По-друге, місцеві мешканці цілком могли спускатися по річці (Дністру) у візантійські землі й там торгувати з великою користю для себе. До того ж, на південь від мешканців Наддністрянщини – справді розташувалися землі дунайських болгар та візантійців.

По-третє, згідно з даними археології, саме на території Наддністрянщини наприкінці I – на початку II тис. н. е. існувала значна кількість городищ-святилищ, що дає змогу вважати цю частину України-Русі сакральним центром раньосередньовічної доби.

Допоміжним доказом існування у Наддністрянщині наприкінці X ст. якогось впливового язичницького осередка свідчить факт чинення відчайдушного опору місцевих мешканців релігійним реформам князя Володимира Великого.

Так, за даними “Повісті минулих літ”, уже перша релігійна реформа князя Володимира викликала сильну протидію у західних регіонах України-Русі. Як свідчать дані “Повісті минулих літ”, першим походом князя Володимира після релігійної реформи 980 року став похід на поляків, що закінчився захопленням цілої низки червенських міст: “В льто 6489 иде Володимиръ къ Ляхомъ, и зая грады их: Перемышль, Червень и иньи грады, еже есть под Русию” [11, с. 42]. Вибір напрямку походу Володимира, на нашу думку, цілком закономірний. Саме наприкінці X ст. на західноукраїнських землях утворилися великі городища-святилища з поселеннями, які тяжіли до них. Багато дослідників відносять їх утворення до 988-989 рр., тобто до часу запровадження християнства, але наприкінці 80-х років X ст., згідно з “Повістю минулих літ”, Середнє Подніпров’я збезлюділо, і князь Володимир був змушений заселяти свої південні кордони кривичами, новгородськими словенами, чужддю і навіть кочовиками. Це означає, що в той час городища-святилища вже існували і прийняли значну кількість населення. Найімовірніше, їх будівництво почалося набагато раніше, можливо, у період першої релігійної реформи князя Володимира. У галицьких лісах знайшли своє пристановище служителі язичницького культу та їхні прихильники, які не прийняли нововведень князя Володимира. Суттєвий відтік населення на західноукраїнські землі викликав невдоволення Великого князя і спровокував його західний похід.

Набагато більший спротив релігійній політиці князя Володимира на західноукраїнських землях викликала християнізація України-Русі. Так, під 990 роком в “Історії” В. Татищева повідомляється така інформація: “Володимир за багато які провину польського князя Мечислава, зібравши війська, на нього пішов. І, знайшовши його за Віслою, переміг так, що ледь не все військо й з воєводами побив або в полон взяв, і сам Мечислав ледь у Краків пішов і, надіславши послів з великими дарунками, просив про мир. І Володимир, учинивши мир, повернувся до Києва” [17, с. 56].

Далі вже датується під 992 роком у тому самому джерелі повідомлення про новий похід Володимира до західних кордонів своєї держави: “Володимир ходив до Дністра із двома єпископами, багато людей навчаючи хрещенням, і побудував у землі Червенской град у своє ім’я Володимир і церкву пресвятої Богородиці створив, поставив тут єпископа й повернувся з радістю” [17, с. 56].

Через рік Великому київському князеві знову довелося вирушати в похід на землі білих хорватів: “Володимир ходив на Семиградску й хорватську землі й, одержавши багато перемог, повернувся з безліччю полону й багатства, і прийшов у Київ зі славою великою. Тоді печеніги, прийшли по той бік Дніпра та Сули і почали руйнування. Володимир же, зібравши війська, пішов на них і зустрів їх на Трубежу, де тепер Переяславль...” [17, с. 57].

Схоже, що активізація сусідів України-Русі на початку 90-х років X ст. була зовсім не випадкова. Можливо, що деякі племена західної частини України-Русі, під впливом місцевих і прийшлих жерців, не бажаючи приймати християнство, повстали проти великокнязівської влади й уклали союз з польським королем та печенігами.

Надзвичайно важливими є “Записки грецького топарха” – джерело, автором яких був візантійський військовий, що випадково став свідком карального походу князя Володимира проти язичників Наддністрянщини. У цьому джерелі розповідається про війну правителя, “який царював на півночі від Дунаю”, з “варварами”, які жили поряд з Климатами в гирлі Дністра приблизно у грудні-січні 991-992 років. Візантійський військовий був обурений не тільки нічим не обґрунтованою жорстокістю князівських дружинників, які вбивали жінок і дітей, а й тим фактом, що воїни Володимира винищували не іноземців, а своїх підданих [4, с. 193].

Ані проповіді християнського духівництва, ані криваві походи князівських дружин не змогли знищити язичницькі громади на західних землях України-Русі. Вцілілі городища-святилища Наддністрянщини, а особливо Збруцькій культовий центр XI – сер. XIII ст., стали центром опору християнізації в Україні-Русі. Про це свідчать знахідки цінних речей XI – сер. XIII ст. з жертovníків Збруцького культового центру, які походять з різних земель України-Русі і навіть з давнього Помор’я. Таким чином, культовий центр на Збручі, як і храм Ретра на острові Рюген, був широко відомий у слов’янських землях. За археологічними даними, сюди приходили язичники з території полабських слов’ян, мазовшан, хорватів, волинян, дреговичів, у тому числі мешканці великих міст. Святилища на Збручі відвідували і представники панівних класів, які приносили богам у дар срібні й золоті речі, наприклад, колти – прикраси знатних жінок, мечі й шпори, які належали привілейованим особам [5, с. 156-157].

Особливий інтерес викликає наявність певного зв’язку між давньоукраїнськими й давньопольськими городищами-святилищами. Можливо, що наші предки-язичники були пов’язані також і з язичницькими громадами поморських слов’ян. Про це свідчить фіксація на території городищ-святилищ України-Русі знахідок, що походять із Помор’я.

Антикнязівські та антихристиянські рухи на давньоукраїнських землях середньої течії Дністра у XII ст. досягли такого розмаху, що з’явилися навіть окремі міста повсталих селян, які жили своїм життям та не підпорядковувалися галицьким і волинським володарям. Прикладом такого міста слугувала Берлада, серед мешканців якої було, найімовірніше, немало язичників. Не випадково у “Слові о полку Ігоревім” берладники названі “поганями тльковинами”, тобто язичниками-перекладачами. У 70-х роках XII ст. місцеві мешканці запросили навіть свого окремого князя Івана Ростиславича, прозваного Берладником. Берладники так налякали

своїх сусідів, що проти них виступили одночасно поляки, угорці та майже всі давньоукраїнські князі (крім київського князя Ростислава, який зберігав нейтралітет зі стратегічних міркувань).

Арабський мандрівник Аль-Ідрісі, який склав мапу Європи XII ст. для тодішніх східних купців, позначив неподалік літописного Галича на кордоні з Польщею та Угорщиною якесь загадкове “князівство маджусів”, тобто тих, хто вшановує сонце. За даними цього автора, місцевим язичникам належали міста Зака, Бармусі і Дцинь на річці Дністер [1, с. 112-113].

Цікаво, що місто Дцинь відоме і давньоукраїнським джерелам. Так, за даними Іпатіївського літопису, в 1160 році київський князь Ростислав Мстиславич відправив київського воєводу Юрія Нес-теровича з військом проти загону берладників, які розгромили Олешшя у низинах Дніпра. Неподалік міста Дцинь, куди проривалися грабіжники, вони були розбиті [12, с. 505].

За археологічними даними, язичницькі святилища на західних землях України-Русі були знищені лише у другій половині XII ст. Так, саме в цей час припинили своє існування Ржавинське святилище, а також городища-святилища у Кулішовці, Рудниках, Зеленій Липі, урочищі Бабино на Дністрі [14, с. 53].

Суттєво втратив своє значення і Збруцький культовий центр. Перестали функціювати поселення-супутники, що оточували місцеві святилища. Поступово стало завмирати життя й у самих збруцьких святилищах [13, с. 155]. За археологічними даними, у другій половині XII ст. відбулося масове переселення населення з нижнього та середнього Подністров'я на північ та схід. При цьому подністровські поселення були здебільшого знищені. На думку В. Седова, саме переселенці з нижнього Подністров'я заснували кілька міст, зокрема Чернівці [16, с. 101].

У народній пам'яті майже до нашого часу зберігся нечіткий образ “святих гір” та богатиря-велетня Святогора, який символізував язичницькі святилища на західних землях України-Русі. Ім'я богатиря Святогора свідчить про те, що він був пов'язаний з єдиними горами в Україні-Русі – Карпатами. Згідно з циклом билин, пов'язаних з цим богатирем, він міг ходити тільки по окремих місцях у “святих горах”, а на Україну-Русь йому “була дорога заборонена” [3, с. 55]. Це закономірно, бо Святогор символізував попередню, язичницьку Україну-Русь. У християнській Україні-Русі йому не можна було з'являтися.

Припущення, згідно з яким Святогор був мертвим богатирем та міг мандрувати лише язичницькими курганами, висунута С. Кончею, не витримує жодної критики [5, с. 50]. Якщо Святогор справді мертвий, тоді взагалі зникає сенс самої билини, в якій він у кінці помирає. На жаль, у народній пам'яті не збереглися ніякі інші міфологічні сюжети, пов'язані з подвигами Святогора. Про те, що з ним був пов'язаний великий цикл міфологічних сюжетів, свідчать рядки з билини “Загибель Святогора”, в якій він велетень, якого сама земля носить над силу. Навіть Ілля Муромець може поміститися на його долоні. Цікаво, що автор билини зі співчуттям ставиться до Святогора, і навіть Ілля Муромець – символ князівських дружин, ворожих до пізніх язичників, – намагався врятувати Святогора.

Таким чином, можна зробити висновок, що язичницьким сакральним центром ранньосередньовічної України-Русі були західні землі, зокрема Наддністрянщина та Прикарпаття, а їхнім символом вважався билинний богатир Святогор.

Література

1. Аль-Идриси. Отрада страстно желающего пересечь мир // И. Г. Коновалова. Аль-Идриси о странах и народах Восточной Европы. — Москва : Восточная литература. — 2006. — 328 с. — С. 108–128.
2. Аль-Истахри. Книга путей и стран // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. — Москва: Наука. — 2009. — Т. 3. Восточные источники. — С. 81–86.
3. Былины в пересказе И. В. Карнауковой. — Москва : Наука, 1986. — 163 с.
4. Записки греческого топарха // В. Г. Василевский. Труды. — Санкт-Петербург, 1915. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 187–193.
5. Конча С. В. Былины о Святогоре и вопрос об историзме былинного эпоса // Комплексный подход в изучении Древней Руси. Доклады участников Пятой международной конференции. — С. 42–55.
6. Кузьмин А. М. “Варяги” и “Русь” на Балтийском море / А. М. Кузьмин // Вопросы истории. — 1970. — № 10. — С. 1–32.
7. Макдиси. Пределы мира от востока к западу // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. — Москва : Наука, 2009. — Т. 3. Восточные источники. — С. 54–56.
8. Никита Хониат. Историческое повествование // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. — Москва : Наука, 2010. — Т. 2. — Византийские источники. — С. 272–298.
9. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–XI вв. / А. П. Новосельцев // Древнерусская держава и ее международное значение. — Москва, 1965. — С. 391–419.
10. Пархоменко В. А. Начало христианства на Руси. Очерки по истории Руси IX–X вв. / В. А. Пархоменко. — Полтава, 1913. — 191 с.
11. Повесть временных лет / Под ред. и с пред. В. П. Адриановой-Перетц. — Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. — 239 с.
12. ПСРЛ – Т. 2.: Ипатьевская летопись. — Москва : Изд-во АН СССР, 1962. — 938 стб.
13. Русанова И. П. Во времена Збручского идола / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук // Вопросы истории. — 1990. — № 8. — С. 153–157.
14. Русанова И. П. Культурные места и языческие святилища славян VI–XIII вв. / И. П. Русанова // Российская археология. — 1992. — № 4. — С. 50–68.
15. Русанова И. П. Збручское святилище (предварительное сообщение) / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук // Советская археология. — 1986. — № 4. — С. 90–100.
16. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов. — Москва : Наука, 1982. — 327 с.
17. Татищев В. Н. История Российская: в 3-х т. / В. Н. Татищев. — Москва : АСТ, 2003. — Т. 2. — 735 с.

The original version of a site of the main pagan sacral centre of east Slavs pre-Christian epoch is presented.

Keywords: a sanctuary, the sacral centre, a pagan community.